

П. ПОЖАРСЬКИЙ

Робітнича кооперація України в умовах та в освітленні царської охоранки

(НАРИС ЗА ДАНИМИ УКРЦЕНТРАРХІВУ РЕВОЛЮЦІЇ)

ВСТУП

В основу нашого дослідження лягли матеріяли, зібрані агентами царської охоранки Кованьком, Івановим, Іскрою та Марсом. Нам належить відшукування цих матеріялів в Укрцентрархіві Революції, систематизація й обробка їх.

Наша праця має завдання наочно показати: 1) в яких умовах, за царату, доводилося працювати українській робітничій кооперації та 2) який був той шлях, по котрому робітнича кооперація України прямувала до своєї мети.

Хоча ми в даному разі подамо відомості жандармсько-охоронної агентури тільки за один робітничий кооператив, а саме — Харківське „Об'єднання“, в 1915—1917 р.¹⁾, — але й інші робітничі кооперативи України цієї доби не були в кращих, у політичному відношенню, умовах.

Прізвища чотирьох вищезазначених агентів — це їхні охоронні псевдоніми, причому Кованько та Іскра є псевдоніми одної й тієї ж особи.

Більш відомостей про „Об'єднання“ і відомостей змістовніших та, в кооперативному відношенню, грамотніших, подає Кованько-Іскра, що освітлював кооператив „Об'єднання“ „по лінії“ анархістів-комуністів.

Кованько-Іскра служив у 1916 р. ледве не на двох харківських заводах і, одночасово, — в канцелярії робітничого кооператива „Об'єднання“.

Окрім службового, Кованько-Іскра, яко член „Об'єднання“, мав у цьому кооперативі так-би мовити й громадське навантаження, напр., в ролі заступника голови комісії для складання умов між робітниками та адміністрацією „Об'єднання“.

Одержував Кованько від харк. губ. жанд. управління платні, яко сексот (секретний співробітник), від 30 до 60 карб. на місяць. Служив Кованько сексотом по к-ву „Об'єднання“ з початку фактичної роботи „Об'єднання“, тоб-то з жовтня 1915 по середину 1917 р., коли цього агента хтось убив на одному з харківських заводів. Одного разу Кованько помилково був арештований і, в нагороду, за це як сексот, одержав по заводу додатково 10 карбованців.

Про цього Григорія Опанасовича Іскру-Кованька, очевидно, тільки для проформи, повідомлялося, як і за всяких підозрілих кооператорів, департамент поліції, а саме — харківським жандуправлінням 17/VI—1915 за № 2617. Теж можливо для проформи, Іскра подавав до харк. губ. жандуправління інформації й за самого себе.

¹⁾ Пізніше — Харк. єдине спож. т-во й сучасний ХЦРК.

Цей Кованько, здається, був раніше в політичному засланні, але повернувшись із нього, опинився в сексотах.

Другий, після Кованька, охоронник, що збирав матеріали для висвітлення стану харк. робітничого к-ву „Об'єднання“,— в політичному відношенні, — Іванов, в дійсності, був М'якінков Іван Микитович. Хоча і старіший, проти Кованька сексот, а саме — з 1902 року, Іванов на наш погляд, був менш здібним, принаймні в кооперативному відношенні, висвітлювачем „Об'єднання“.

Одержував Іванов з жандуправління від 25 до 65 карб. на місяць і інформував по організації соціал-демократів.

Чому про „Об'єднання“ давав більше відомостей Кованько, що висвітлював по лінії анархістів-комуністів, ніж Іванов, що працював по організації соціал-демократів, трудно сказати.

Іванов, подібно Кованькові, — теж заводський робітник.

Під час революції 1917 р. Іванов залишився живим і зараз невідомо де в СРСР перебуває та що поробляє.

Про третього висвітлювача „Об'єднання“, — Марса, що взяв дуже малу участь в освітленні діяльності цього к-ва, біографічних відомостей не маємо.

Всі агенти разом, тоб-то Кованько-Іскра, Іванов та Марс, подали до Харк. губ. жандуправління, за час із 12/1 — 1916 р. по 9/II — 1917, біля тридцяти „записок“, писаних з їхніх слів, певно, самим начальником жандуправління і потім друкованих на машині, з додатками — висновками Харківського губ. жандуправління.

Інформації про „Об'єднання“ подавалися цими агентами Харківському губ. жандуправлінню по лінії робітничого руху та профсоюзів.

Стилю „записок“, в багатьох випадках, я по можливості подержую.

Біографічні відомості за агентів, що висвітлювали робітничий кооператив „Об'єднання“ в 1915 — 1917 р., я одержав від зав. Центр-архіву Революції т. Гливенка, в Харкові, в жовтні 1927 р., де працював за дорученням Науково-Дослідчої катедри кооперації.

Користаючись нагодою, висловлюю щире подяку т. Гливенкові за його допомогу в справі відшукання кооперативно-архівних матеріалів, а тих товаришів-кооператорів, котрих наймення я, без їхнього дозволу, за матеріалами охоранки в своєму нарисі навожу, прохаю вибачити мені цю невірну мою провину.

* * *

Для того, щоб знати, оскільки агенти царської охоранки орієнтувалися в справах української робітничої кооперації та в її ідеології й оскільки правдиво вони висвітлювали діяльність робітничого к-ву „Об'єднання“, порівняємо відомості агентів охоранки з відомостями хоча-б періодичної кооперативної преси того-ж часу, тоб-то з кінця 1915 і до лютневої революції 1917 р.

Ось, напр., що говорить за робітничий к-в „Об'єднання“ Харківський кооп. журнал „Южно-русский Потребитель“ за січень 1917 р.

— „Багато в Харкові споживчих товариств“, — каже Ю. Р. П. — „але „как дуб среди подлесья, как сосна среди кустов ольховых“, — на тлі загальної споживчої кооперації м. Харкова, вилучається робітничий к-в „Об'єднання“, цей „аналогічний“ першому на Україні споживчому т-ву — „Харківському т-ву Споживачів“ 1866 р. — робітничий кооператив“.

25/III — 1915 р., — каже „Ю. Р. П.“, відбулися установчі збори споживчого т-ва „Об'єднання“, що обрали тимчасове бюро, а збори 13/XII — 1915 р. вибрали постійні органи управління т-ва, а саме — надзорчу раду, правління та ревізком.

В цю, приблизно, пору приступають до роботи по висвітленню діяльності „Об'єднання“ й вищезазначені агенти Харківського губ. жандуправління.

На 1/X — 1916 р., — за відомостями того-ж „Ю. Р. П.“, — в т-ві „Об'єднання“ вже рахувалося 10.737 чл., з котрих 9.000 проживали в околицях Харкова, заселених, в значній мірі, робітниками. На 1/I — 1917 р. в „Об'єднанні“ було коло 12.004 чл., що, разом з їхніми родинами, складали не менш, як 60.000 чоловіка населення м. Харкова.

Із окремих етапів розвитку „Об'єднання“, відмітимо, — за „Ю. Р. П.“, — такі. Співробітникам „Об'єднання“ збільшено платню, а саме: старші приказчики одержують по 80 крб., молодші від 50 до 60 і касирші — 40 — 50 крб.

Виробляється колективна умова між співробітниками та правлінням к-ва.

„Об'єднання“, разом з іншими демократичними організаціями м. Харкова, бере участь у т. зв. „Харчовій комісії“ при Харківській Мійській Думі, причому „Об'єднанню“ доводиться йти по шляху компромісу.

В галузі культурно-освітньої праці „Об'єднання“ організувало декілька десятків лекцій, доповідей для членів „Об'єднання“, кооперативно-рахівничі курси для співробітників „Об'єднання“, відчинило бібліотеку читальню, влаштувало кілька п'єс, переважно кооперативного змісту. При „Об'єднанні“ існує оркестр балалаєчників і хор. Було влаштовано багато літературно-музично-вокальних вечірок, що пройшли дуже жваво, весело й радісно. Влаштовано зустріч нового року, за участю більш, як 200 членів кооперативу. Ще більше значило влаштування ялинок у всіх 14 районах, на котрих було біля 3000 дітей і, взагалі, — дитячі свята, на котрих перебувало біля 8000 дітей.

Так у загальних рисах характеризує к-в „Об'єднання“ журнал „Ю. Р. П.“.

Звернімося тепер до матеріалів Укрцентрархіву Революції.

* * *

Подані вищезазначеними сексотами до Харківського губ. жанд. управління про діяльність „Об'єднання“ за 1915 — 1917 р.р. відомості можна розташувати за таким планом:

- 1) Загальний напрямок діяльності та зріст „Об'єднання“.
- 2) Відомості про склад членів „Об'єднання“.
- 3) Характеристика керуючих органів „Об'єднання“: надзорчої ради, правління й ревізійної комісії.
- 4) Склад співробітників-службовців „Об'єднання“.
- 5) Група пропагандистів при „Об'єднанні“ й
- 6) Культурно-просвітня діяльність „Об'єднання“.

I

ЗАГАЛЬНИЙ НАПРЯМОК ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗРІСТ „ОБ'ЄДНАННЯ“

В записці № 2, а саме — від 26/I — 1916 р., секретна агентура доносить Харківському губ. жанд. управлінню, що „Об'єднання“ на-раховує біля 2.000 членів. Правління захоплене торговельними опера-

ціями, — „щоб, — за висновком агентури, — виявити т-ву свою корисну діяльність“.

У шостій записці, від 10/III — 1916 р., тоб-то через півтора місяці, агент Кованько повідомляє, що членів у к-ві вже більше як 3000 чол., оборот — біля 150 тисяч карб. Т-во має бакалейні та булочні крамниці: на Холодній Горі, на Лисій Горі, на Петинській вул. на Іванівці, на Пісках і на Москалинці, а скоро буде ще в двох місцях.

За відомостями 1/IV — 1916 р., тоб-то через 3 тижні після попереднього, „Об'єднання“ росте з казковою швидкістю. В к-ві біля 4000 чл., 8 філій й ще має бути відчинено 4 філії.

Що до характеристики загального напрямку діяльності „Об'єднання“ цього часу, то 4/IV — 1916 р. губ. жанд. управління повідомляється про намір члена „Об'єднання“ Геншафта Менделя Менделевича вийти з кооперація через те, що діяльність „Об'єднання“ занадто пасивна в революційному відношенню.

Що к-в в цю пору був далекий від революційної діяльності, видно, на думку агента, ще й з того, що звільнили касиршу одної з крамниць „Об'єднання“ за її ліві переконання.

2/V — 1916 року, агент повідомляє, що „Об'єднання“ збирається влаштувати екскурсію до с. Мерефи й в інші місця для пропаганди ідей т-ва.

Через 3 місяці, а саме — в липні 1916 року, за відомостями Кованька, в „Об'єднанні“ вже було до 10.000 чл. Справи т-ва йшли дуже добре, але, — додає агент, — настрій партійних осіб помітно підупав „під впливом наших останніх успіхів на театрі війни“.

В листопаді 1916 р., — повідомляє агент, — працю „Об'єднання“ скеровано на матеріальне забезпечення членів у зв'язку з дорожнечою предметів першої потреби. Проектується влаштування чайної.

В к-ві членів — 11637 чол., 14 крамниць, 56 т. кр. капіталу.

— „Останніми часами“ — доносить агент в листопаді 1916 р., — „склад членів „Об'єднання“ різко міняється, — робиться більш демократичним, до нього записується багато робітників.

Загальні збори „Об'єднання“ від 13/XI — 1916 р. виносять постанову про восьми-годинний робочий день для робітників „Об'єднання“.

16/XII — 1916 р. Кованько повідомляє, що недавно був напад на крамницю „Об'єднання“, причому грабіжників спіймано, але коли дізналися, що вони — військові дезертири, то — випущено.

Одночасово повідомляється, що Іскру Гр. Оп. обрано заступником голови комісії для розробки комерційної умови між співробітниками та правлінням „Об'єднання“. До комісії ввійшли: Штафінський Абрам (зап. 24), член союзу конторщиків, Білодід О-ра Фед., член союзу, Іскра — від „Об'єднання“, Массанов Ан. Фед., — с. д., Бекетов — від т-ва прикажчиків, Мейснер та Московський і Веґер Т. М., анархіст-комуніст, — секретарем комісії.

Губернське жанд. управління з'ясовує особи Бекетова, Мейснера й Московського.

21/XI — 1916 р., під час свята роковин „Об'єднання“ в присутності біля 400-х душ, після доповіді про роковини, зачитано вірші тенденційного змісту, що кликали до боротьби за волю й що викликали аплодисменти та повторення на біс.

Агент Іванов повідомляє, — 27/XI 1916 року, — що фактичні керівники „Об'єднання“ в: Тимошенко, гол. надз. ради, Карнаухов,

гол. пр., Соболев, гол. ревізкому, Марков, гол. культ. проєв. комісії, а також Побієв, Захаров, Живов, Лебеденко, Букреев і Яковлівський.

15/XII—1916 р., с.-д. Козловський роздавав у помешканні „Об'єднання“ різним особам соціал-демократичні відозви, скеровані проти війни.

22/XI—1916 р., Департамент поліції секретно прохає начальника Харк. губ. жанд. управління, на випадок можливості добути агентурним шляхом примірник вищезазначеної відозви проти війни, передати копію його до Деп. поліції.

31/XII—1916 р., повідомлено Деп. поліції, що 23/XII—надіслано йому 8 прим. відозви „Граждане“, від імени „И. Г. Хар.“, що їх здобуто агентурним шляхом.

Підсумовуючи перший розділ цього нариса, спостерігаємо: по-перше, що у фактичному відношенні відомості секретної агентури майже не розходяться з відомостями кооп. журналу „Южно-русский потребитель“ і, по-друге, що подібно журналові „Ю. Р. П.“, секретна агентура малює картину дуже швидкого, — в зв'язку з економічною скрутою, — зросту робітничої кооперації м. Харкова під час війни, а також — досить поміркований загальний напрямок її діяльності, що, правда, наприкінці 1916 року набирає більш опозиційного характеру.

II

ВІДОМОСТІ ПРО СКЛАД ЧЛЕНІВ „ОБ'ЄДНАННЯ“

28/I—1916 р. секретною агентурою подано до Харк. губ. жанд. управління відомості за деяких членів, а саме: 1) Заколдаєв О. В. — в дійсності Ромашов Мик. Іван., 2) Гилінський Абрам та 3) Тихоміров Ол., що всі три 8/I—1916 р. були потрушені, арештовані й „притягнуті до охротної переписки“ при губ. жанд. управлінні, про віщо, через 3 дні після трусу, а саме — 11/I—1916 р., повідомлено Деп. поліції, 4) Ізотов П. І., що був арештований 9/I—1916 р. в справі 9/I, але звільнений.

До „записки“ агент, член к-ва „Об'єднання“, додав фотографічні картки перерахованих чотирьох товаришів по кооперативу „Об'єднання“.

Ставиться в провину цим кооператорам те, що на загальних зборах „Об'єднання“ вони дуже агітували за обрання в члени надз. ради т-ва, — „котра має керувати справами т-ва“ — робітників від робітничих об'єднань, а саме — від товариства взаємодопомоги „Робочий Дом“, від профсоюзів і від больничних кас. Зазначені товариші такі були впливові, що загальні збори пристали на їхню пропозицію.

— „Дальше агентурне дослідження“, — зауважує жандармське управління, — „продовжується“.

Багато уваги надає жандармська агентура політичній приналежності членів к-ва, взагалі, й по різних керуючих органах його, особливо.

Так, 12/I—1916 р., повідомляється про тих, кого обрано до керівничого органу т-ва — надз. ради.

— „Дальше агентурне освітлення“, — додає з цього приводу губ. жанд. управління, — „продовжується“.

Через два тижні, а саме — 26/I—1916 р., подається відомості за кількох членів к-ва, що належали в к-ві до групи пропагандистів, завданням котрої, за виразом агента, було, як збільшення кількості членів к-ва, так і революційна пропаганда.

— „Агентурне дослідження діяльності спож. т-ва „Об'єднання“— каже жанд. управління, — продовжується.

В додаток до вищенаведеної записки, записка 11/II—1916 року подає відомості за політичну приналежність інших членів пропагандистської групи „Об'єднання“, а в додаток до звідомлення за трьох чл. надз. ради від 12/I—1916 р. подається відомості за політичну приналежність ще одного члена надз. ради „Об'єднання“.

В записці Кованька від 10/III—1916 р. подається відомості за співробітників „Об'єднання“, в першу чергу по канцелярії: 1/VI—1916 р. додатково повідомляється про склад групи пропагандистів „Об'єднання“ і, нарешті, 2/XI—1916 р. Іванов повідомляє про партійний склад чл. правління „Об'єднання“ в кількості 4-х.

Отже, як видно з II розділу нашого нарису, тільки за час із 28/I по 2/XI—1916 р., трохи більше 9 місяців, секретна агентура подала до ж. управління політичні характеристики мало не півсотні членів „Об'єднання“.

III

КЕРОВНИЧІ ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ „ОБ'ЄДНАННЯ“

а) Надзорча рада „Об'єднання“

У записці № 1 від 12/I—1916 р. повідомляється, що до надзорчої ради „Об'єднання“ обрано: Кукеля, с. р., якусь Сіму й Рудзинського Ед. Петр., анархо-комуніста.

— „Особу Сіми з'ясовується, Кукель по справах жанд. управління ще не проходив. Дальше агентурне освітлення продовжується“, — зазначає губ. ж. управління.

Записка № 4 від 11/II—1916 р. подає відомості за члена надз. ради Городилова Ів. Ів., с.-д., музичних справ майстра, що до цього часу по справах губ. ж. управління ще не проходив.

Дальше агентурне освітлення продовжується.

Засідання надз. ради, від 13/II—1916 р., відбулося, як повідомляє зап. № 5, — в присутності біля 50 душ. Обговорювано справу про участь в Харчовій комісії при Мійській Думі. Ухвалено не брати участі в комісії, на тій підставі, що радники — „гласні“ Мійської Думи обрані населенням, що не користується повним виборчим правом.

Особливо агітував проти участі в Харчовій комісії анархіст Захаров (див. в розд. співробітників — № 3 і в розд. правління — № 2), що за нього вже повідомлялося; він доводив, що тепер ждати від царів нема чого, — досить ждали й нічого не здобули. Висловився проти участі й О. І. Терехов, більшовик.

На зборах були присутні: с.-д. Петр. Павлунівський, Яковлевський — анарх. - комуніст та Дріздзе Шейна, — зап. № 2.

Дальше агентурне освітлення продовжується.

9/VII—1916 року, в зап. № 14, Кованько каже, що члени надз. ради Чабанов, Терехов та інші організують із членів надз. ради — робітників, гол. чином представників робітничих кас, — групу з метою усунення з надз. ради консервативних елементів.

17/XI—1916 р. (зап. № 18) Іванов повідомляє, що до надз. ради обрано, від паротяго-будівельного заводу, якогось Живова, по переконаннях, певно, с.-р.-а.

Особу Живова з'ясовується.

Той же Іванов, в зап. № 20 від 27/XI—1916 р. доносить, що головою надз. ради обрано робітника Тимошенка. Тимошенко — констатує пізніше жанд. управління, — і справді зробився одним із фактичних керівників „Об'єднання“.

27/XI—1916 р. Іванов інформує губ. ж. упр. про статут „Об'єднання“, за яким надзорча рада має ніби-то таке значіння, що без її санкції правління не може перевести до життя ні одного питання.

Згідно статуту до надз. ради обирається по 2 представника від кожного району на членів ради й по 2 представника на кандидатів надз. ради.

Переходячи до відомостей охоранки про правління „Об'єднання“, зауважимо, що секретна агентура не подала чомусь відомостей за те, що „Об'єднання“ все-ж таки взяло участь у харчовій комісії Мійської Думи, про віщо пише „Южно-руський потребитель“.

б) Правління „Об'єднання“

Іванов, у зап. 37 від 2/XI—1916 р., дає справку, що перед загальними зборами „Об'єднання“ на 2/XI—1916 року, до правління „Об'єднання“ належали: 1) гол. пр. Карнаухов М. П., с.-д., адвокат, той самий, що за нього писав Кованько 16/XI—1916 р., ніби він є кореспондент газети „Южный Край“ і—стримує „Об'єднання“ від революційної діяльності, 2) Захаров Т. П., анархіст, 3) Яковлевський, робітник майстерень південних залізниць, анархіст, 4) Ушаков, с.-д., майстер заводу Гельферих-Саде і 5) Богданов І., с.-д., майстер паротяго-будівельного заводу.

— Є думка,— каже Іванов,— двох останніх—Ушакова й Богданова забалотувати й обрати на їх місце Лебеденка, касира ст. Харків, політичних переконань невідомих і—Букреева Ів., що раніше був близький до с.-р., а по справах Губ. Жанд. Управління рахується с. д.

Жандармське Управління додає, що про всіх членів правління вже є відомості по профрухові.

27/XI—1916 р.,—запискою № 20,—Іванов повідомляє, що головою нового складу правління „Об'єднання“ обібрано адвоката Карноухова, с.-д., й що він має чималий вплив на справи т.-ва.

До правління, на зборах 13/XI—1916 р., обібрано 5 членів правління, а саме: Карноухова, Назарова, Яковлевського, Лебеденка й Букреева.

— „Всі питання“,— каже агент,— що їх правління хоче провести в життя, повинні бути розглянуті й затверджені надзорною радою“.

— „Революційної діяльності“,— додає агент, характеризуючи нове правління в листопаді 1916 р.,— правління поки що не переводить, бо стримується головою правління М. П. Карноуховим, кореспондентом „Южного Края“.

в) Ревізійна комісія „Об'єднання“

Ревізком, за відомостями Іванова від 27/XI—1916 р., складається з представників від кожного району.

Голова ревізкому є Соболев.

IV

ВІДОМОСТІ ПРО СКЛАД СПІВРОБІТНИКІВ-СЛУЖБОВЦІВ „ОБ'ЄДНАННЯ“

У записці Кованька „№ 3“ від 10/III—1916 р. подається відомості за співробітників, в першу чергу по канцелярії „Об'єднання“, де, на думку Кованька, тоді працювали виключно партійні особи:

1) Кислов В. П., с.-д., що про нього повідомлено Деп. Поліції в 1915 р.,
2) „Петр. Хромой“, — „в наружном наблюдении — Разбитый“, — в дійсності Мендель Геншафт, що з ним, здається, живе якийсь Бернштейн Янкель, котрий по справах Губ. Ж. Управління не рахується.

Мендель Геншафт провадить переписку з катеринославським Геншафтом — с.-д., про котрого пізніше катеринославське жанд. управління повідомило, що в листуванні катеринославського Геншафта нічого негожого не знайдено.

На засіданні культ.-освітньої комісії „Об'єднання“ 18/XI — 1916 р. Мендель Геншафт казав, що кооператив є одна з форм визвольного руху й що кооператив повинен бути лише засобом для боротьби за волю політичну й економічну.

Пізніше М. Геншафт вийшов з складу членів „Об'єднання“, бо товариство було занадто пасивним у революційному відношенні.

3) Третій службовець канцелярії „Об'єднання“ — Захаров П. П., анархіст, робітник майстерень південних залізниць, що пізніше був членом правління „Об'єднання“, але не схотів бути головою його. Про Захарова написано до Деп. Поліції 29/II. В засіданні надз. ради 13/II Захаров агітував проти участі в харчовій комісії, — при Мійській Думі, — на тій підставі, що тепер ждати від царів немає чого, — досить ждали й нічого не здобули.

4) Рудзинський, анархіст-комуніст., — ухиляється від військової служби.

В березні 1916 р. Рудзинського передано до розпорядження харк. повітового військового начальника.

5) Іскра Г. О., анархіст, — про котрого повідомлялося жандармське управління в 1915 р.

6) Що до службовців по крамницях „Об'єднання“, то в Петинській лавці, за відомостями агентури, служить за приказчика невідома особа, але „личность серьезная й несомненно партийная, нужно думать, что с.-д., близкий“ до Захарова (див. № 3) та до Павлусенка (далі № 8). Для з'ясування особи приказчика написано до харківського поліціймейстера.

Пізніше, однак, виявилось, що цей „невідомий“ — в дійсності К. Т. Шевченко — по справах жанд. управління поки що не проходив.

7) Тут же агентом з'ясовується, що Сіма, за яку повідомлялося 12/I, є Серафіма Резцова чи Різцова, с.-р., бувша вчителька, що відбула адміністративну висилку в Вологді за революційну діяльність. Пізніше її звільнила з посади касирші в „Об'єднанні“ адміністрація кооператива за її „ліві переконання“.

8) Павлусенко Волод., сожигець Різцової, що називає себе Барановим. Служить приказчиком у другій крамниці. Є підстави гадати, що він ухиляється від військової служби: запитано харківський розшуковий відділ.

9) 24/IV — 1916 р. агент повідомив жанд. управління, що до контори „Об'єднання“ хоче вступити невідомий, що прибув з Петербурга, близький знайомий Павлусенка (№ 8) — „личность партийная и серьезная — нужно думать, что он социал-демократ“.

— Невідома особа з'ясовується, а даліше агентурне обслідування продовжується, — зауважує жанд. управління.

10) В цій-же записці повідомляється, що в одній із крамниць „Об'єднання“ служить касиршою Н. Урюпіна, с.-д., що відбула висилку в Астраханщині в 1907 р. З Урюпіною близька якась „Уляна“, теж с.-д., що відбувала з Урюпіною висилку.

11) 12/VI—1916 р. повідомлено, що до контори „Об'єднання“ поступає на службу вчителька під назвою „Валерія“, що близька до Цесніка.

Особу Валерії з'ясовується. За Цесніка писано до жанд. управління, яко про с.-д.-а, а також повідомлено Деп. Поліції 29/IV—1916.

— Дальніше агентурне освітлення продовжується.

8/VI повідомляється, що вчителька Валерія, що провадить знайомство з Цесніком і А. І. Авер'яновим, зветься Валерія Кириловна. Про неї написано до Деп. Поліції 2/VI—1916 р., а про анархо-комуністів Цесніка й Авер'янова—Деп. Поліції 8/VI. Особу вчительки Валерії Кириловни з'ясовується, а дальше агентурне освітлення продовжується.

12) 9/VII—1916 р. в зап. № 14 доводиться до відому жанд. управління, що на службу до „Об'єднання“ йде анархіст Іванов Іван Федорович.

13) В-осени 27/XI 1916 р. агент Кованько повідомив, що в „Об'єднанні“ служить конторщиком Надієнко,—можливо нелегальний,—людина передова й, очевидно, крайніх переконань, але—партійности невідомої. Тримає себе конспіративно. Надієнко є організатор дешевої їдальні для співробітників „Об'єднання“.

Губернське ж. управління особу Надієнка з'ясовує, дальше агентурне освітлення продовжується.

Трохи згодом з'ясувалося, що Надієнко зветься Петро Кирилович, с.-д., і що про нього вже раніше повідомлялося.

14) В зап. № 28, 9/II—1917 р. Кованько повідомляє, що на службу поступив Данилевський М. Вл. с.-д., за которого ще 16/XII—1916 р. Кованько доносив, що Данилевський брав участь у складанні й друковій відозви проти війни, що її поширював в „Об'єднанні“ Козловський.

15) Линовський Тр. Ол., літератор, псевдонім—Поморський, с.-д. службовець „Об'єднання“. На засіданні культурно-освітньої комісії „Об'єднання“ 18/XI, по доповіді Комарова про підкорення й злиття профорганізацій з кооперативами, котрим профорганізації повинні бути підсобниками, Линовський доводив, що кооперативи в сучасний момент повинні провадити не стільки економічну, скільки політичну боротьбу й що культосвітні комісії повинні складатися не стільки з кооператорів, скільки з представників робітничих організацій.

15/XII—1916 р. було повідомлено, що Линовський брав участь у складанні й друковій відозви с.-д. проти війни, що її роздавав у „Об'єднанні“ Козловський.

16/XII Кованько лоніс, що Линовський 15/XII залишає посаду в „Об'єднанні“ й збирається їхати з підробленим паспортом до Петербурга. У другій записці, того-ж 16/XII, Кованько повідомляє, що Линовський збирається їхати до Петербурга в суботу 10/XII або 15/XII. У Линовського є явка в Нижньому-Новгороді: „Конторська вул. 73—3“, але пишеться так: „Конно-торгова 75—3“. З Линовським ходять двох дівчат, обидві інтелігентки, з вигляду типові соціалістки.

Звідомлення прийнято до відому. Особи дівчат жандармське управління з'ясовує, а про подорож Линовського повідомило нижегородське губ. жанд. управління 16/XII—1916 р.

7/II—1917 р. Нижегородське губ. жанд. управління повідомило харківське губ. ж. управління, що відповідь на запитання надіслано 27/I за № 15164.

Цей останній папірець, м. и., закінчує й всю справу про „Об'єднання“ в харківському архіві Революції, бо тут подих революції здмухнув з лица землі й саму царську охранку.

Склад співробітників канцелярії „Об'єднання“ дає підставу коли не згодитися з думкою агента Кованька, що в ній працювали виключно партійні особи, то в усякому разі визнати, що майже всі вони були людьми лівих і навіть, знов таки за виразом того-ж Кованька, — „крайніх переконань“.

V

ВІДОМОСТІ ПРО ГРУПУ ПРОПАГАНДИСТІВ

Записка від 26/I — 1916 р. повідомляє, що при т-ві „Об'єднання“ засновано групу пропагандистів, — на думку агентури, — не тільки для збільшення кількості членів т-ва, але й для революційної пропаганди.

До групи пропагандистів належать: 1) Макаров В. І., с.-д., що по списках жандармського управління до 26/I — 1916 р. не проходив, 2) Дрідзе Шейна, с.-д., 3) Ніканоров А., бувший студент, партійності невідомої, особу котрого з'ясовується, 4) „близький“ до Ніканорова Чабанов Гр. К., зареєстрований в 1915 р. по громадському рухові і 5) Остапченко С. І., с.-р., зареєстрований в 1914 р., 6) Павлунівський-Павленко, зареєстрований в 1916 р.

— „Агентурне дослідження діяльності спож. т-ва „Об'єднання“ продовжується, — додає жандармське управління.

Записка 11/II — 1916 р. повідомляє, що, окрім вищезазначених осіб, до групи війшли: 7) лікар В. Тарасенко, ніби-то с.-р., бо висловлюється за необхідність революційної пропаганди серед селян, але пізніше ніби-то с.-д., 8) лікар Соколов, знайомий Тарасенка, невідомої партійності, особу котрого з'ясовується, 9) Терехов О. І., адвокат, видно с.-д., більшовик, що зареєстрований в 1915 р., 10) Хазанович Хана, скінчила Харк. унів-тет, але по справах жанд. управління раніше не проходила.

Записка від 1/IV — 1916 р., додає, що в групу пропагандистів поступили: 11) студ. Прянишников, крайніх переконань, але партійності невідомої, що до 1/IV — 1916 р. по справах ж. управління не проходив; 12) д-р Соболев, „зв'язаний“ з Прянишниковим.

Особу Соболева з'ясовується. Дальше агентурне освітлення продовжується.

В записці № 14 від 9/VII — 1916 р. Кованько повідомляє, що 10/VI — ввечорі в помешканні „Об'єднання“ відбулося зібрання „групи пропагандистів“, на котрому були присутні члени групи: 1) присяжний повірений, с.-д., більшовик, О. І. Терехов, 2) Кутузов, можливо с.-р., і, за пізнішими відомостями, що це — „личность партийная, но к какой партии принадлежит, неизвестно“, й по справах жанд. управління ще не проходив, 3) Конвісер, єврей, безпартійний кооператор, 4) Прянишников Конст., студ. унів-ту, по переконанням анархіст, 5) Іскра Григорій, 6) Цесник, 7) Павлунівський, 8) учителька Валерія, 9) Авер'янов Ант., анархіст-комуніст. Було також душ 20 сторонніх, поліції не було.

Конвісер зачитав доповідь — „Дві течії в громадському житті — соціалізм та кооперація“, в котрій робив спробу довести, що соціалізм — не життєздатний і дасть місце кооперації після її розвитку. Конвісерові заперечували: Терехов, Кутузов, Павлунівський і Прянишников,

причому Терехов—в дусі с.-д. Кутузов і Прянишников доводили, що нічого не можна досягнути шляхом еволюції, а тільки силою.

Невідомо, яка доля спіткала „групу пропагандистів“ при „Об'єднанні“, але у всякому разі вже в серпні 1916 р., коли організовано при „Об'єднанні“ культосвітню комісію, то в ній, в першу чергу, поставлено питання про організацію „колегії пропагандистів“. До грудня 1916 р., за відомостями Кованька, ця колегія ще не існувала, але 17/II—1917 р. в ній вже було 12 членів.

VI

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ „ОБ'ЄДНАННЯ“

В записці № 16 від 26/VIII—1916 р. агент Іванов повідомляє, що при „Об'єднанні“ почала функціонувати культурно-просвітня комісія.

В культурно-просвітній комісії, в першу чергу, поставлено питання про організацію колегії пропагандистів, що, очевидно, раніше називалася „група пропагандистів при „Об'єднанні““. На обов'язку колегії пропагандистів при культурно-освітній комісії „Об'єднання“ лежала організація лекцій, читання лекцій, добір відповідної літератури й постачання її до всіх районних бюро. В дальшому—відкриття низки клубів з культурно-просвітньою метою, в різних районах Харкова, переважно в робітничих.

— „Дальше агентурне освітлення продовжується“.

Той-же Іванов, в зап. № 17 від 17/X—1916 р., подає до відомому жанд. управління, що в культурно-просвітній комісії при проф. т-ві „Об'єднання“ обрано головою адвоката Маркова В. І., що його раніше зареєстровано вже по партії с.-д., а заступником якогось Лебедева. Лебедєв часто виступає на зборах з промовами, по змісту котрих слід уважати, що він—с.-р.; промовляє Лебедєв досить красиво й захоплююче.

— Губерське ж. управління особу Лебедева з'ясовує. Дальніше агентурне освітлення продовжується.

В зап. № 18 від 17/X—1916 р. той же Іванов спростовує свою попередню, від того-ж числа, помилку, а саме—що на заступника голови культосвітньої Комісії в дійсності обрано не Лебедева, а Лебеденка.

— „Особу Лебеденка з'ясовується“.

Агентурна записка № 37, в листопаді 1916 р.,—інформує жандармське управління, що культосвітня комісія дбає за лекції та вистави.

Чи в „Об'єднанні“ існувала окрема „група пропагандистів“, чи—при культосвітній комісії—„Колегія пропагандистів“, але у всякому разі їй надавалося такого значіння, що 26/XI—1916 р. (за 6103) харківське губ. жанд. управління секретно повідомило харківського губернатора про те, що 18/XI—1916 р. відбулося засідання культосвітньої комісії „Об'єднання“, разом з посторонніми в кількості 30 дол.,—для обговорення справ: а) організація колегії пропагандистів ідеї кооперації, а також б) влаштування ялинкових свят.

27/XI—1916 р. Іванов інформує, що діяльність культосвітньої комісії зводиться до того, що „Об'єднання“ всіма силами старається прищепити своїм членам кооперативні ідеї. Для цієї мети „Об'єднання“ влаштувало низку лекцій, постачає членам літературу, відкрило бібліотеку, проектує відкрити декілька культосвітніх клубів, влаштовує родинні вечірки й, нарешті,—дитячі гулянки для членів „Об'єднання“.

Першого грудня 1916 р., в зап. № 23 агент Кованько подає докладні відомості про засідання культосвітньої комісії від 18/XI—1916 р., що за нього писалося губернаторові. На засіданні було 25 чол., а з посторонніми 30—душ. Головував В. І. Марков, с.-д. По першому питанню — про організацію колегії пропагандистів при культосвітній комісії — доповідь зробив Комаров І. В., с.-д., видимо обережний, поміркований, чи на думку агента, — ліквідатор. Доповідач говорив про необхідність злиття кооператива з іншими проф. організаціями, причому останні повинні бути пособниками кооператива. Тоді, на думку доповідача, кооператив зможе, кінець-кінцем, привести громадський устрій до соціалізму“.

Комарову опонували: Линовський, один невідомий більшовик, Живов і т. п. Живов і Линовський доводили, що в даний час кооператив повинен провадити не економічну, а — головним чином — політичну боротьбу і через те колегію повинні складати не кооператори виключно, а представники робітничих організацій. „Хромой“ (Геншафт М.) додав, що кооператив — одна з форм визвольного руху й що кооператив повинен служити лише засобом для боротьби за волю політичну й економічну. Невідомий додав, що колегія повинна освітлювати перед масою не тільки питання кооперації, а й питання політичні та економічні, бо даний момент є гострий і ми — напередодні рішучої боротьби робочої маси з урядом.

У наслідок дебатів ухвалено ввести до колегії представників від усіх профорганізацій.

— Значить, — робить висновок агент Коваленко, — колегія стане на шлях політичної боротьби й революційної пропаганди.

— „Колегія поки-що не існує“, — додає агент.

В зап. № 24 від 16/XII—1916 р. Кованько подає відомості за лекцію проф. університета Степушкіна „Культурно-просвітні завдання кооперації“, що відбулася в „Об'єднанні“ 27/XI—1916 р. Лекція носила науковий характер. На думку лектора, кооперація в Росії занадто відстала від Заходу, через відсутність у нас „гражданственности“.

— Було багато публіки, була й поліція. Ніяких революційних виступів не було.

Іванов 31/XII—1916 р. (зап. 27) повідомив, що при культосвітній комісії, з ініціативи голови її Маркова, організується колегія лекторів кооперації, до котрої запрошено вже декілька студентів, що збираються по п'ятницях, але лекції ще не читаються.

За відомостями Кованька, на 17/II—1917 р. колегія пропагандистів складалася 12 чол., причому всі вони були виключно соціал-демократи. Особи крайніх революційних переконань до колегії не запрошуються“.

Таким чином, колегія пропагандистів при культосвітній комісії за виразом Кованька, — більш поміркований орган пропаганди, ніж була група пропагандистів при „Об'єднанні“.

— „Видну роль в колегії пропагандистів, — доносить агентура, — грають Вейсман, Штаринський і „Хромой“. Засідання колегії відбуваються що четверга“.

Губерське жанд. управління, в додаток до вищезазначеної інформації агентури каже, що Вейсман — нелегальний, а Я. П. Брояков в дійсності Абрам Гольдман.

Вищенаведеним і вичерпується характеристика умов праці „Об'єднання“ в освітленню самої царської охранки, — 1915—1917 р.р.

ЗАКІНЧЕННЯ

Коли взяти платню хоча двом із зазначених агентів за їхню фільорську роботу по кооперативу „Об'єднання“, в середньому по 50 крб. на місяць кожному ($50 \times 12 = 600 \times 2 = 1200$), та витрати на друк на машині їхніх „записок“, а також витрати так-би мовити по редагуванню цих записок начальником жандармського управління мінімально в розмірі 300 крб. на рік.— то жандармські мемуари з життя робітничого кооперативу „Об'єднання“ в 1915—1917 р.р. коштуватимуть не менше 1500 крб.

Коли навіть поділити цю суму нарівно між працею агентів по „Об'єднанню“ та між їхньою працею по заводах, то й тоді цей колективний „агентурний“ твір про кооператив „Об'єднання“, що доходить до одного друк. аркушу, обійшовся казні не менше, як 750 крб.

Виходячи навіть з високого розміру авторського гонорару т. зв. „бутербродників“ з офіційних періодичних видань царської доби, як напр., „Петербургские Ведомости“, все-ж мусимо сказати, що гонорару 750 крб. за аркуш, навіть на 3-х авторів,— занадто великий.

А скільки-ж було цих мемуаристів у дореволюційній Росії та скільки народніх грошей пішло на подібні твори?!

І все-ж ніякі витрати не можна дорівнювати до того моря людських сліз і, можливо, крові, що їх пролито в наслідок цього нашого жандармського твору.

Але революція одним своїм подихом змела з лиця землі всіх цих кооперативно-жандармських літописців, що припинили свою роботу на пів-слові, як наприклад літописці „Об'єднання“ — 9/II 1917 р. Навпаки, багато з тих кооперативних діячів, про котрих агенти писали в своїх записках, як про „Розбитих“, „Хромих“ і т. д., стали на кону життя.

Нарешті й самий жандармський твір — „Записки“ про кооператив „Об'єднання“ попали на суд українських кооператорів, щоб по цих записках можна було простудіювати умови, в котрих доводилося працювати робітничій кооперації України за царату.

Тяжкі були ці умови праці робітничої кооперації України за царату, певно, тяжчі, ніж інших галузів української кооперації, але проте робітнича кооперація України була така сильна, що вижила й зараз міцно стоїть в центрі всієї кооперації радянської України¹⁾.

¹⁾ З доповіді, що її автор зачитав на науково-дослідчій кафедрі кооперації.

С. ДЗВІНЧЕНКО

Буковина й захоплення її Румунією

до X ліття румунської окупації

Буковина ніколи не була самостійною державою, весь час населяло її кілька народів і сама вона увіходила в склад сильніших сусідніх держав.

На початку історичної доби була Буковина в складі римської Дакії, а за часів „начального“ літопису населявало її вже слов'янське плем'я тиверців, що перебувало під владою київських князів.

Згодом, за удільних часів, Буковина півтораєста років була під владою Галицького князівства, з під влади котрого відірвали її татари за часів князя Данила. На ці ж приблизно часи припадає й початок масового заселення південної частини Буковини румунами—волохами, що, вийшовши з меж Угорщини, створили, деє коло р. 1350, свою державу—Молдавію, до складу котрої захопили вони підлеглу колись татарам Буковину.

Найбільшого розвитку досягла Молдавія за часів панування Степана Великого (1457—1504), що зумів зберегти незалежність своєї держави від наскоків Угорщини та Польщі. Завдяки тому, що місцеве українське населення було культурнішим од зайдів-румун, воно підбило їх під свій культурне вплив; в столиці молдавських господарів Сучаві панувала тоді вкраїнська книжкова мова, а в церкві—мова церковно-слов'янська. Не мало спричинилося цьому й те, що й книжки й попів постачали Молдавії Галичина та Україна—Київська.

Та небавом, по смерті Стефана Великого, Молдавію, разом із Буковиною, захопили Турки, і з тої пори починається занепад культурного й економічного життя країни. Господарями Молдавії являються різні прихильники турецької Порти, що немилосердно визискують населення краю. Буковина, як прикордонна молдавська земля, стає ареною війни між Польщею, Туреччиною, Угорщиною і навіть Україною. За часів Хмельницького Україна зібралася була допомогти молдавським господарям заснувати волоосько-українську державу, одкупивши у султана сусідню Волощину й прогнавши князя з сусіднього Семигорода. Спроба ця Хмельницького була, як відомо, невдалою і підчас облоги Сучави військом Семигородського князя, забито було Богданового сина—Тимоша.

Військові події змусили молдавських воеводів перенести столицю свою Сучаву далі в глибину країни до Яс, що й було початком дальшого занепаду буковинського життя.

На початках XVIII сторіччя в молдавські справи втручаються дві держави—Австрія, що захопила Семигород і засусідувала з Буковиною та Росія, що, посуваючися до Чорного моря, дійшла р. 1739 аж до Яс, де царський генерал Мініх звелів вже був румунським боярам і духівництву присягати московському цареві. Та невдовзі

мусила Росія покинути Буковину, котру р. 1774 окупувала Австрія, „заокруглюючи“ свої нові володіння — Галичину, що дісталася їй після першого поділу Польщі.

Згаданий вже нами занепад буковинського життя під впливом хижацького турецького панування спричинився тому, що під час австрійської окупації налічувалося в Буковині лише 60.000 душ населення, що виростало зовсім без освіти.

Пануючі класи населення — поміщики — „бояри“ й духовництво встигли вже до цього часу цілком румунізуватися й на цій підставі австрійський уряд розглядав окупований край, як чисто румунський. Проте румунізація скоро за окупацією була припинена, бо австрійські освітні реформи мали вже германізаторський характер в душі всіх культурних реформ австрійського імператора Йосипа II.

Отже значно важливішими були соціальні реформи. Цілком скасовано було рабство й полекшено було кріпацьку залежність селян од бояр — порядки, що лишилися в спадщину з часів турецького панування. Зокрема зменшено було число панщанних днів і наділено селян землею посмертно і з правом передавати в спадщину дітям, та без права власности на цю землю, ц. т. без права продавати чи кому заставляти її.

Не мале значіння мало й закриття Йосипом II двадцять одного монастиря, з загального числа 24, що дало можливість, використавши монастирські маєтки, створити особливий фонд, коштами котрого утримувалося низку середніх та вищих шкіл буковинських.

Приєднана до Австрії формально р. 1775, Буковина складала одну провінцію з Галичиною, як округа її, але ж продовжувала жити своїм окремим життям й різні громадські рухи галицьких українців, що виникли на початку XIX сторіччя, зовсім майже не зачіпали її. Уряд мов би зовсім не помічав національної різниці серед буковинського населення, вважаючи лише на різницю вірувань. Бюрократичне німецьке урядування, кріпацькі відносини на селі, що формально збереглися — ще все це збільшувало незадоволення селянського населення, й незадоволення це вилилося бурхливого р. 1848 у формі селянського повстання.

Революційний рік 1848, що приніс Австрії конституцію, відбився й на Буковині. Коли скликано було перший австрійський парламент у Відні, то з 8 буковинських послів 7 були селяни, що вимагали наділити селянство землею (незадовго до того скасовано було кріпацтво) без усякого викупу. Вимогу цю не було задоволено, рівно як і протест селянських депутатів проти відокремлення Буковини в окремий край, що могло дати в наслідок цілковиту її румунізацію. За тих же часів стався і рідкий випадок „попівського бунту“: буковинське православне духовенство, зібравшись в числі 200 душ у Чернівцях, домагалося зміни небажаного консисторського начальства й досягло свого.

Але-ж приводом до справжнього, селянського бунту були не так національні, як земельні зловживання. Не зважаючи на згадане вище виділення селянських земель, поміщики свавільно захоплюють селянські землі і всяко знущаються з селян. Немало зашкодило селянам і те, що австрійський парламент ухвалив проти більшости буковинських послів — дати панам викуп за їхні втрати од скасування панщини. Окрім того позбавлено було селян „сервітутного“ права на вільний випас худоби на панських пасовиськах та поруб дерева у панських лісах.

Тоді один із депутатів, Лукіян Кобилиця, повернувся на Буковину й підняв тут справжнє повстання українських селян, зібравши переважно гуцулів і почавши грабувати панські двори та маєтки, призначати суддів та інших начальників.

Австрійській владі довелося втихомирювати повстання Кобилиці, виславши проти нього два полки піхоти та гусарів. Повстання було придушено й хоч Кобилиця й зробився народнім героєм та хоч про пригоди його й складено десятки пісень, проте озброєна сила зробила своє діло — р. 1849 Буковину відокремлено в окремий край.

Таке відокремлення, як і пізніше заснування р. 1860 краєвого буковинського союму, віддавало фактичне керівництво місцевими справами вищим класам — румунським та румунізованим. Школи набирають румунського характеру, вище церковне урядування перебуває в румунських руках, культурно-просвітні установи слугують румунським національним завданням, — все це стояло на перешкоді розвитку самосвідомості українського населення.

Вплив Галичини позначився дещо в такому - сякому літературному русі, на чолі котрого стояли Гаврило та Василь Продани. Обидва брати Продани були місцевими буковинськими патріотами — заснували перші на Буковині українські товариства „Руська Бесіда й Руська Рада“ й по змозі захищали місцеві інтереси.

Що-ж до їхньої літературної діяльності, то, пишучи жахливою „макароничною“ — мовою, брати Продани й змістом своїх творів чужі були ширшим масам буковинських читачів, пишучи, переважно, оди, панегірики, псалми й привітальні вірші високим особам.

Першим на Буковині щиро народнім поетом був Йосиф Федькович (р.р. 1834—1887), що писав свої вірші й повісті народньою мовою й на народні теми, перебуваючи під впливом Шевченка та інших велико-українських письменників тих часів.

Проте Федькович довгий час не користувався ані популярністю ані впливом на буковинських читачів й оцінено його в Галичині й навіть на Великій Україні значно раніш, аніж у рідній Буковині.

Але ж, починаючи з 70 років, вплив галицького відродження дедалі поширюється на Буковину.

1887 р. заходами місцевих поетів, братів Воробкевичів, вже виходить перший альманах, писаний народньою мовою — „Руська Рада“ участь у складанні котрого беруть, поруч із буковинцями, й галицькі й наддніпрянські українці.

Народницькі ідеї, що приходять в 80 р. р. з Галичини, мають значний вплив на буковинську молодь, котра жваво береться за роботу.

Року 1885 починає виходити перша в краї політична українська газета „Буковина“, того-ж р. 1885 розпочинає „Руська Бесіда“ видавати популярні книжечки для народу.

Розвиток національного життя на Буковині енергійно поступає наперед; хоч буковинське політичне заступництво, про що скажемо далі, перебуває в руках мало придатних людей, досягає, проте культурно-освітнє будівництво порівнюючи значного розмаху.

Так, р. 1911 загальне число початкових шкіл на Буковині складало 531, з котрих українських було 216, з 600 учителями, румунських — 179, німецьких 82, польських 12, мішаних 15. При чому не було такого значного села, де не було-б школи. Як друга місцева мова, обов'язкова була німецька у 408 школах, українська в 23 школах, румунська в 16, польська в 2. Учні було — в румунських по

мові школах — 40.512, в українських школах — 39.796, в німецьких школах — 14.489, у польських — 877.

Варто окремо зазначити кількість народніх шкіл підвищеного типу. Так, за відомостями р. 1897, на Буковині було — 12 трьохкласових шкіл, 17 чотирьохкласових, 2 п'ятикласові школи, 3 шостикласові й решта — одно чи двохкласові. Загальне число класів складало 696, з котрих українських було 313, що більше-менше відповідало процентному відношенню українців до загального числа населення.

Так стояла справа початкової освіти. Окрім того було на Буковині — 2 чисто українські гімназії, 1 реальна школа, 1 мішана гімназія, 1 учительська семінарія, черновецький університет мав кілька українських катедр — української мови та українознавства, слов'янознавства, східно-європейської історії та напів-український теологічний факультет.

Подаючи відомості про шкільні установи, окремо треба згадати ще й т. з. „бурси“, засновані по містах для селянських дітей.

Таких українських бурс було на Буковині 7, утримувалися вони коштами різних громадських установ і організацій і добре прислужилися справі селянської освіти, даючи й найбіднішим селянам спромугу вчити дітей своїх по міських школах вищого типу.

Початок заснуванню культурно-освітніх організацій позашкільного типу покладено було на Буковині року 1869, коли заходами згаданих вже братів Проданів засновано в Чернівцях товариство „Руська Бесіда“. Закладалося це т-во, на початку, як вузький клуб, проте далі, з розвитком громадського життя, змушене було воно наблизитися до типу галицької „Просвіти“, приступивши до організації також і численних місцевих філій. Спочатку йшла справа досить таки мляво, через те, що на чолі товариства стояли нерішучі, чужі інтересам ширших мас люди, що схилилися перед румунізаційною хвилею й добачали порятунку і захист в орієнтації на „Велику Росію“, поклавши тим основу незначного, правда, буковинського москвофільського руху.

Але ж з того часу, як участь в роботі „Руської Бесіди“ починають брати й селяни й на чолі її стають свіжі сили, лінія роботи т-ва вирівнюється. Навколо „Руської Бесіди“ засновуються, за прикладом черновецької читальні, численні селянські читальні, число котрих переважило було за 125. Видавала „Руська Бесіда“ й популярні книжки для народнього читання, видавши загалом по-над 200 назов.

Серед інших буковинських культурно-освітніх громадських організацій слід зазначити т-во „Українська Школа“, що була перед війною одним з найбільших активних українських товариств, завданням якого було підтримувати розвиток української шкільної справи на Буковині. Товариство „Українська Школа“ мало кілька філій на провінції й було дуже популярне в очах населення.

Так само слід згадати черновецьке товариство „Народній Дім“, що було збудоване дійсно дрібними внесками бідного буковинського мужика. „Народній Дім“ давав притулок кільком українським товариствам. Окрім того, містилися тут читальня, друкарня, театральна зала та зала для зборів, то-що. Бурса „Народнього Дому“, названа ім'ям „буковинського соловейка“ Йосипа Федьковича, виховувала сотні селянської молоді, що вчилася по гімназіях.

Були на Буковині й інші громадські організації — „Руська Рада“, „Середня Школа“, „Українське Касино“, „Міщанська читальня“,

„Жіноча Громада“, „Буковинський Боян“ та інші, але ж вони, окрім, хіба, численних гімнастичних та пожежних товариств, „Січей“ та студентських організацій — значної активності не виявляли.

Економічні потреби українського населення Буковини обслуговували досить численні кредитно-запозичувальні кооперативні організації, розвиток яких, беручи на увагу короткий час роботи й мале поле діяльності (пригадаймо — Буковина мала 380.000 українського населення), був дуже значний.

Засновок організації їх покладено було фундацією кооперативного ощадно-позичкового товариства в селі Раранчу р. 1889. Згодом число „райфайзеновських“ товариств дійшло до 150, і вони об'єдналися для спільної роботи в т-во „Селянська Каса“, що р. 1907 мало вже 14 мільйонів обороту, розвинувши широку діяльність в справі кредитування селянського господарства. Р. 1913, з вини невідповідних керівників, „Селянська Каса“ мало не збанкрутувала й допоміг їй лише урядовий австрійський Кравий Банк, що скористувався допомогою „Селянській Касі“, значно приборкавши самостійність її в операціях. Сільсько-господарські т-ва об'єднані були в „Господарській Спілці“. Окрім того слід згадати, що на Буковину поширювало свою діяльність і львівське товариство взаємного страхування „Дністер“.

Р. 1910 засновано було на Буковині досить діяльне т-во „Буковинська торгівля“, варто також відзначити Черновецьку „Руську Касу“ для ощадності й позичок, а також професійно-запозичувальне й освітнє т-во „Поміч“.

Видавнича робота зосереджена була, як ми казали вже, в товаристві „Руська Бесіда“, що видала була по-над 200 книжечок, в товаристві „Руська Рада“ то-що. Перед війною виходили на Буковині такі періодичні видання — „Борба“ орган соц. дем. партії, газета радикальної партії „Громадянин“, орган Революційної Української Партії (РУП) „Гасло“ (1902), орган національно-демократичної партії — „Народний Голос“, що заступив місце „Буковини“, газета Селянської Каси — „Народне Багатство“, газета „Хлібороб“, учительський журнал „Каменярі“, орган служителів культу „Ранок“ та інші.

Над описом політичного життя довоєнної Буковини слід нам зупинитися дещо детальніше, бо це дасть нам орієнтацію в причинах і передумовах занепаду громадського життя на Буковині під час румунської окупації.

Рішучу роль у зформуванні громадського життя на Буковині відіграла політика австрійського габсбурзького уряду, що скористувавшись з своєрідних, національних відносин на Буковині, зумів спертися в своїй клерикально-шляхецькій політиці на буковинських „мужах довір'я“, що взялися на віденське замовлення переробляти буковинських українців на „вірних“ габсбурзькому престолові підданців та рятувати династичний престиж Габсбургів.

На чолі таких запроданців — слуг бюрократичного Відня стояв посол М. Василько, що, будучи з походження прогорілим румунським поміщиком, почавши політичну кар'єру як кандидат до союму по москвофільському спискові, далі заповзявся спинити народний рух, і політику буковинських українців повести в дусі вірнопопданства Габсбургам.

Діставши для такої мети значну фінансову допомогу, а також обіцянку сприяння з боку кравчої адміністрації, М. Василько розпочав свою деморалізаторську діяльність, приваблюючи одних обіцянками

про майбутні „ласки“ Габсбургів до буковинських українців, інших же посадами, чи то просто грішми.

Вибух війни пошкодив здоровому опозиційному до політики М. Василька рухові селянських та робітничих мас Буковини, що, з бігом часу, почали усвідомлюватися й добачати правду у політиці М. Василька, який, розпоряжаючись обраними за допомогою урядових зловживаннів шістьма прихильними йому послами, всяко підтримував реакційний австрійський уряд і деморалізував до краю опозиційні одиниці.

Політичним життям буковинських українців керували три партії.

Перша — це національно-демократична партія М. Василька, що, користуючись допомогою урядової адміністрації, не дуже турбувалася закладати міцний фундамент під свою організацію й до р. 1912 не мала навіть своєї політичної програми, користуючись в своїй агітаційній роботі виключно авторитетом т. з. „мужів-довір'я“ — Василькових прихвостнів.

Соціал-демократична партія була не дуже поширена на Буковині. Причиною тому були незначний розвиток буковинської промисловості, отже й незначне число пролетаріату, а також те, що буковинська українська інтелігенція перебувала в наймах у М. Василька й, затагнута в роботу нац.-дем. партії, провадила боротьбу з соціал-демократами.

За певну, одначе, заслугу соціал-демократичної партії можна вважати те, що вона була першою, що змогла взятися за фактичне створення партійної організації, а також ширила пропаганду серед робітництва через свої робітничі т-ва „Воля“. Соціал-демократія досягла найдужчого розвитку перед війною, коли, р. 1911, обрано було українського соціал-демократичного посла головне голосами організованого селянства.

Імперіялістична війна позначилася на цій партії, й деякі провідники її підпали під вплив М. Василька (як от Безпалько) й згодом уже не могли ступити на цілком твердий класовий шлях, про що скажемо далі.

Третьою партією була партія радикальна, що базувалася на селянському русі, але ж, не мавши змоги притивитися конкуренції підтримуваної урядом національно-демократичної партії, не відіграла значної ролі в політичному житті Буковини.

* * *

Сказаного нами про довоєнне буковинське політичне життя буде цілком досить для того, щоб зрозуміти, що фактично, т. з. „громадське життя“ на Буковині, в своїх прихильних до Габсбурзької династії формах, аж ні в якій мірі не могло сприяти справжньому розвитку самосвідомості ширших народніх мас. Через це й офіційне українське громадське життя на Буковині було під загрозою негайного занепаду як тільки-но захитається габсбурзький престол.

Отже, це й сталося 1918 р., коли розпалася „лоскутна“ Австрія, й усі поневолені нею народи „почали спільно кувати в огні свою долю“, „провідники“ ж буковинських українців „просто не могли повірити в розвал златаної Австрії“.

Почали „народні проводирі“ втихомирювати на початку народній рух до злучення Буковини з Великою Україною, а далі змушені були таки взятися за владу над Українською Буковиною, але ж на спілку

з буковинськими румунами шовіністами, що добре знавши „природу“ українських „проводарів“ засіли — „управляти“ краєм вкупі з українцями, одночасно шалено готуючись до захоплення цілої Буковини за допомогою румунського королівського війська. Сталося це не далі, як через 8 днів після прийняття румунами влади на спілку з українцями, а саме 11 листопада 1918 р. Через чотири дні після цього — 15 листопада „Буковинська Румунська Національна Рада“ змогла одверто проголосити „добровільну злуку“ Буковини з „матір'ю Румунією“, в наслідок чого населення Буковини, а з ним і по-над 340.000 українських мужиків потрапили в румунське боярське ярмо.

Але ж сторінка ця з історії українського буковинського життя є дуже повчальна, і ми детальніше спинимось на описові перевороту на Буковині, що дасть зйвий яскравий доказ того, як буковинсько-українські політичні діячі, не будиши підготовані до керовництва масовим народнім рухом, а то будиши ворогами його, віддали Буковину на поталу внутрішній та зовнішній румунській навалі.

Сторінка з історії буковинського життя має й ширше од місцевого значіння — банкруцтво соціал-угодівських та ліберальних партій стає загальним явищем на землях Західньої України; отже приклад Буковини може допомогти ширшим українським трудящим масам Західньої України швидче зорієнтуватися в складному політичному житті й засвоїти гасла пролетарської революції, що в першу чергу викривають зрадницьку сутність та політичну короткозорість угодівських та ліберальних партій.

Отже подамо докладніші, майже зовсім у нас невідомі, відомості про румунський переворот у Буковині.

Падолістові події в Австрії були прийняті на Буковині, як цілкова несподіванка. Проголошення республіки у Відні й складення соціалістичного уряду, перехід влади в Чехії до „Чеського Вибору“, утворення Югославії, капітуляція центрального уряду в Угорщині й, нарешті, намір польської ліквідаційної комісії, після захоплення Кракова, перебрати владу в цілій, а значить і Східній, Галичині, зустріла українських політиків у Буковині зовсім невідготованими до рішучої акції. Як про це каже один з них — д-р М. Кордуба в своїй роботі „Переворот на Буковині“ — „Східня Галичина і Буковина зависли у воздуху, поки першої не забурють поляки, а другої Румуни. А ми все це не вийшли поза стадію нарад та дрібних приготувань“.

Першим „рішучим кроком“ буковинських українських політиків була пропозиція архієпископі Вільгельмові Габсбургові, що стояв на чолі українських Січових Стрільців, кіш яких містився в Чернівцях, „схопити ситуацію за чуба“ і помаршрувати на чолі Січових Стрільців до Львова на допомогу Українській Національній Раді.

Архієпископ охоче, зрозуміло, погодився на таку пропозицію і, прикривши заявою про те, що Січових Стрільців і себе віддає до розпорядимости Української Національної Ради, видав наказ вислати до Львова 400 стрільців.

Того ж таки дня відбулося таємне засідання, на котрому присутні були парламентські українські послы, офіцери та партійні представники, знято було питання про переведення й на Буковині того, що сталося в Галичині, де у Львові, Коломиї та Снятині влада за допомогою українських військових перешла в руки Української Національної Ради.

Настрій, що панував на цій нараді, найкраще передає учасник її, згаданий вже д-р М. Кордуба: „Офіцери довго змагалися, доказували,

що все те не так легко зробити, що справа ще мало підготована, та в кінці під напором згодилися проробити всі можливі старання, щоб *сюр d'etat* міг відбутися в день віча, в неділю. Взагалі, представники офіцерів не викликували до себе надто великого довіря ... були й люди, що дуже невміло бралися до справи й не мали близьких звязків з мужвою“ (!).

Проволікання із захопленням влади мало, звичайно, свої шкідливі наслідки — в Чернівцях запанувало безладдя, прихильники старого ладу й, отже, вороги революції провокували розпуск військових частин, почалися грабунки, й нарешті запанувала в місті цілковита анархія. Перелякане таким станом речей єврейське населення, котре небезпідставно могло сподіватися погромових виступів, звернулося з делегацією до представників українських організацій, пропонуючи посередництво в переговорах з румунами, точніше з найсильнішим румунським партійним угрупованням, на чолі з Фльондором.

Не зважаючи на те, що партія Фльондора була найбільше шовіністичною й загалом реакційною, українські політики, виявляючи тим лише своє безпорадне становище, погодилися з пропозицією єврейських представників, висунувши лише одну вимогу, як основу порозуміння з румунами, а саме — поділ краю на етнографічній підставі.

Тут варто згадати, що Буковина має по-над 800.000 населення, основне ядро котрого складають українці, що цілком заселяють 4 повіти — Вижицький, Вашківський, Кіцманецький, та Заставнецький; всього українців нараховується 340.000 (42% населення цілого краю). Живуть вони переважно на півночі, до річки Прута, та на заході; далі йдуть румуни, або волохи, котрих є до 250.000 (32%). Живуть вони на південній Буковині — збитими масами в повітах Сучавському, Радовецькому, Кімполунзькому та Гурагуморському; мішано ж з українцями в повітах Черновецькому, Сторожинецькому та Серетському.

З інших націй заселяють Буковину євреї в числі коло — 100.000 (13%), німці — коло 64.000 (8%), поляки з словаками — коло 30.000 (коло 4%) мадьяри — 10.000 (1 $\frac{3}{4}$ %). Живе в Буковині й кілька тисяч росіян — старообрядців-липован, а також незначне число вірменів та циганів.

Партія Фльондора, що була, очевидно, підготованіша до рішучої політики, відповіла українським представникам своїми контр-пропозиціями, котрі, в коротеньких словах, полягали в тому, щоб українці погодилися на передачі Буковини від австрійського правління румунській парламентській „конституанті“, котра вже, із свого боку, мала б передати українцям „безспірно українську частину краю“, при чому пошта, залізниця й жандармерія мали перебувати під спільною румунсько-українською управою, місто Чернівці мало б управлятися бургомістром і стан такий мав тривати аж до вирішення долі Буковини мировою конференцією.

Умови виставлені Фльондором, підтримані румунською конституантою, відхилені були Українським Краєвим Комітетом.

Того ж таки дня українські представники брали участь у засіданні, скликаному президентом краю гр. Еддорфом, на котрому обмірковувалася справа урядування на Буковині. Як і попередні наради, це засідання не дало реальних наслідків — подискутувавши з поодинокими представниками румунів, погодилися українські представники лишити коло влади старого президента гр. Еддорфа, аж поки повернуться з Відня румунські парламентарії“.

Другого дня, в неділю 8 листопада відбулося в Чернівцях многолюдне українське віче, участь в котрому брало коло 10.000 люду. Цікаві настрої цього віча — селянських представників, що дуже неохоче приймали програму об'єднання українських земель колишньої Австрії, вигукуючи — „не хочемо Австрії“, вдалося втихомирити лише повідомленням, що „ми очевидно пристаємо до Києва“. Настрій учасників віча був надзвичайно піднесений і деякі групи їх, не питаючися згоди Краєвого Комітету, приступили були до захоплення деяких урядових установ, але ж ці виступи ліквідовано українським Краєвим Комітетом, що все ще стояв на охороні „законності“ й не рішався до захоплення влади без правно-формальних підстав до цього.

Однак, Краєвий Комітет провадив все ж таки деяку підготовчу роботу. Так дбаючи про охорону безпечности, Комітет обговорював справи організації національної армії й доручив організувати її одному сотникові-українцеві. Цікаво, що згодом виявилось, що висунута Комітетом сотникова кандидатура аж ніяк не відповідала вимогам моменту, — призначений комендантом сотник ще в австрійській армії безпощадно поводився з салдатами й проти нього виступили українці-добровільці, примусивши Краєвий Комітет призначити на посаду коменданта іншого.

Не зважаючи на проволікання Комітету, влада сама йшла йому в руку, урядовці неукраїнці кожної хвилини сподівалися захоплення влади українцями, до Краєвого Комітету зачало масово звертатися населення, бажаючи розв'язання справ, що мали чисто урядовий характер то-що.

Проте Краєвий Комітет, одбувши кілька нарад, не наважувався зробити рішучий крок, призначивши скликання широкого засідання для остаточного обговорення справ, до чого змушувало Комітет також і те, що провінції випередили Чернівці й новоутворенні українські організації перебрали повітову владу в свої руки.

Згадане засідання знову почало було настоювати на одволіканні справи, але ж під натиском рішучої меншости зважалося таки призначити перебрання урядів на слідуючий день, при чому йменовано було кандидатури на різні урядові посади.

Засідання, що в постановах своїх було найбільше рішучим, закінчилося тими ж „правно-формальними“ міркуваннями, обговорено було „цілий спосіб поступовання при перебранні урядів... визначено делегатів Краєвого Комітету, що мали виконати цей — обряд“ і т. д.

Як і слід було сподіватися, перебрання урядів відбулося без особливого опору — за кількома винятками, українські делегати перебрали урядування без будь-яких ексцесів. Сталося це в середу, 6-го листопада.

Але ж на вечірньому засіданні Краєвого Комітету виявилася як найвлучніше хистка позиція й нерішуча політика українських громадських представників.

Призначений на президента краю О. Попович доповів, що зважаючи на „конечність хвили“, він змушений був погодитись з румунським послом Ончулом в справі міста Чернівець¹⁾, що має лишитися в спільнім українсько-румунським посіданню, та в справі спільного

¹⁾ Найбільше буковинське місто — столиця краю — Чернівці має тепер понад 100.000 населення, з якого числа українців налічується 30.000, румун-волохів — 10.000, поляків — 15.000, решту ж 35.000 складають німці та євреї.

урядування в краї, а також, що вони уклали спільну відозву до населення, котру О. Попович передає на ухвалу Кр. Комітетові.

Найбільше рішуча частина Кр. Комітету виступила була з протестом проти такого виступу О. Поповича, не погодженого з думкою Комітету, але ж Комітет у цілому, переляканий загрозою О. Поповича уступити з свого уряду, прийняв умову до відому, також і відозву.

Як і слід було сподіватися, найактивніші кола українського населення лишилися незадоволені цією умовою, зокрема спільним управлінням у Чернівцях, і другого ж дня виступили з проєктом протесту, котрий Кр. Комітет сконфіскував з тих міркувань, що, мовляв, оголошення протесту й зламання одноцільного національного фронту ще більше ніби-то ослабить наше положення та принесе більше лиха. Одночасно Комітет намагався роззброїти опозицію призначенням трьох радників, — „мужів довір'я“ до президента краю, а також змінити назву цього титулу, „Національної Ради“.

Інцидент був тим ліквідований, і в Чернівцях, а за ними й у українській північній Буковині почав встановлюватися лад та спокій.

Не те було, однак, в південній, румунами заселеній, Буковині. Звідти приходили відомості про заворушення й про те, що місцеві старости, бажаючи затримати порядок, звернулися до прикордонних румунських частин вислати на підмогу озброєну силу, що румунська влада й виконала.

Це дало пресі привід до поширення тривожних чуток про румунські наміри наступу на Буковину й про військову підготовку Румунії. Але ж українські політики, перебравши владу, займалися, як пише один з них, „виключно лише організаційними, діловими справами“, бо „про небезпеку збройного вмішання Румунії ніхто й не згадував“, хоч уже надвечір відомо стало, що згаданий вище Фльондор з поміщицькою депутацією виїхав „щоб від імени населення цілої Буковини просити румунське правління про військову підмогу“ до Яс, де французька місія була центром дипломатичних інтриг та торгів.

Делегация Фльондора мала свої наслідки — в п'ятницю 8-го листопаду з'явився над Чернівцями румунський літак і почав розкидати над містом листівки, в яких оголошувалася окупація Буковини румунським королівським військом „щоб положити кінець пануючій в ній анархії, забезпечити майно та життя мирних горожан“.

Листівки були підписані ген. Задіком, командуючим 8-ої дивізії і датовані 24 жовтня ст. ст. (6 листопада). Листівки ген. надзвичайно вразили населення Чернівців і, як каже самовидець буковинського перевороту д-р. М. Кордуба, „настрій Нац. Ради був пригноблений. Із слів багатьох промовців віяла безспрадість і повне зневір'я“.

Аж безнадійність цю й зневагу швидко було ліквідовано не чим іншим, як сантиментальним поясненням, що прокламація датована датою саме того дня, коли Укр. Нац. Рада офіційно перебрала владу над українською частиною Буковини, „про що, очевидно, в Ясах ще тоді не знали“, і що „відомість про перебрання нами влади спинила їх намірену акцію, бо край перестав бути „res nullius““.

Укр. Нац. Рада в своєму засіданні вирішила протестувати в листі до ген. Задіка проти румунської інтервенції на українську частину Буковини, яка підлягає Укр. Нац. Раді, і в якій панує лад та спокій; в протесті повідомлялось про те, що в окупації Укр. Нац. Рада піднесе протест перед державами Антанти й звернеться за допомогою гетьманського уряду в Києві.

Сподіваючись добрих наслідків од такого листа до ген. Задіка, Укр. Нац. Рада продовжувала свої „ділові засідання“, призначивши на вечір збори „регуляміново-статутарної“ комісії.

Цікаво, що коли на засіданні Укр. Нац. Ради почали називати кандидатури делегатів, що мали одвезти листа до ген. Задіка, то „кожний названий відмовлявся від цієї неприємної місії всіма способами, покидаючи навіть тихенько залю нарад“.

Виявилося тут справжнє єство цих „захисників“ українського народу, що, кажучи словами свідка М. Кордуби — „були самолюбамі без найменшого почування національного обов'язку та трусами: коли перед кількома днями ходило про обсаду урядів, то зала нарад була битком наповнена і кандидатів було безліч. — Тепер, коли ходить про сповнення діла, яке зв'язане з невеличким особистим ризиком (задержкою на кілька днів у таборі) всі вивибікують дсмів“.

Але ж У. Н. Р. судилося обмірковувати на цих зборах не „статутарні питання“, а повідомлення про те, що ст. Глибоке, що є на віддаленні кількох десятків клм. од Черновець занята румунським королівським військом, яке прибуло туди в потязі з 40 вагонів. Відомість ця, як свідчить учасник цього засідання М. Кордуба, „серед членів Нац. Ради викликала справжній переполох“. Вирішено було одначе, що всі, за винятком президента Поповича, якому могли загрожувати особисті переслідування, мають лишатися на місці, військові ж відділи мають звільня, і тільки під натиском румунської армії, уступати до Галичини.

Але ж постанова ця не виконана була цілком через полохливість більшости членів Укр. Нац. Ради. Так „президент Попович виїхав автом до Заліщик, не настановивши свого заступника та... багато з тих членів Нац. Ради, котрі на вчорашнім засіданні промовляли за тим, щоб всі zostали на своїх місцях, уночі покинули місто, українські військові відділи, без ніякого натиску з боку румунської армії, серед ночі покинули місто й подалися поза Прут“.

Така нерішуча й полохлива політика справила відповідне враження на черновецьких румун — на вулицях з'явилися патрулі румунських студентів та учнів, місцеві румунські офіцери намагалися обсадити помешкання Нар. Дому, румунська інтелігенція, зібравшись коло свого Народнього Дома, з великими китицями квіток, вичікувала появи румунської армії і т. д. На урядовім будинку з'явився румунський прапор і президентську канцелярію було від імени згаданого румунського лідера Фльондора повідомлено про перебрання влади над цілою Буковиною.

Здавалося б, що тепер могли б уже українські політики побачити згубні наслідки своєї політики, алеж ні, порятунок бачили діячі буковинської української Нац. Ради в дрібних формальностях — „яким стали приписувати першорядне, мало не рішачче значіння“. „Мабуть це загальна людська психика — каже, аналізуючи події на Буковині, М. Кордуба (ми ж скажемо краще, психика дрібно-буржуазних політиків) — бо це довелося мені помічувати нераз пізніше й на галицьким ґрунті“.

Отже, діячам Бук. У. Н. Ради „здавалося, що коли Янку Фльондор приїде перебрати урядування й застане на президіяльнім креслі Поповича, або його заступника, то ми виграємо справу перед трибуналом Європи“.

Але ж переконати переляканого Поповича в потребі повороту до Чернівців Укр. Нац. Раді було важко й їй довелося призначити

заступником його др. Залозецького, котрий приступив до „урядування“ 11 листопада, саме в день захоплення Чернівців румунським королівським військом, що видко не дуже поспішало в своєму наступі. Урядування др. Залозецького продовжувалося лише до вечора. Того ж 11 листопада Фльондер заявив йому, що „ми (румуні) на Буковині не признаємо ніякої Укр. Нац. Ради й її постанови нас нічого не обходять і що — про українські справи поговоримо колись опісля, коли заведемо в краю лад та спокій“.

Того ж 11 листопада відбулося в Чернівцях засідання Укр. Нац. Ради, що заслухало заяву селян — представників Серетського повіту про те, що серетські селяни „припадають до України й не хочуть, щоби над нами панували Волохи“.

Наприкінці засідання ухвалено було перенести правління української частини Буковини на чолі з др. Залозецьким до Кіцмана¹⁾, вільного ще тоді від румунської окупації; засідання закінчилося появою румунського офіцера, що наказав членам Укр. Нац. Ради розійтися і постановив сторожу.

Оце й ціла безславна історія буковинського перевороту, історія, що ілюструє нікчемність дрібно-буржуазної політики в рішучій боротьбі та подає відомості про обставини примусової окупації Буковини румунами, що, захопивши цю українську землю, запровадили там політику військового терору, жорсткою поборюючи робітничо-селянський рух, винищуючи й усе, що було на Буковині українського — школи й культурні організації.

¹⁾ Міста Кіцмань з населенням у 5.000 і Вижиця з таким же населенням, через перевагу українського населення є осередки українського життя.

С. МАРГОЛІН

Анатоль Петрицький

(критичний етюд)

I

Ми обмежуємо наш етюд аналізою творчости Петрицького в галузі театру, залишаючи на інший раз аналізу його станкового малярства та графічних праць.

Петрицький кривно зв'язаний із долею й творчими шуканнями нової української драми та української опери в Харкові, Києві й Одесі.

Шкіци й макети Петрицького мали великий успіх на Всесвітній виставці декоративних мистецтв у Парижі.

Театральні костюми Петрицького, що він зробив для балетної трупи Михайла Мордкина, який гастролює в Сполуч Штатах,—утворили йому певну популярність серед художніх кол Нью-Йорка.

У Москві Петрицького знають ще не дуже. Його єдиний московський макет до постановки В. Сахновського п'єси Ведєкина „Дух землі“ — на виставці театру Жовтневого десятиріччя в Музеї ім. А. А. Бахрушина говорить про смілу спробу художникову перебудувати колишній Коршівський театр.

На жаль, ця сміла спроба не мала досі повторень, на котрі він мав рацію надіятися.

У художній манері Петрицького можна спостерігати певні впливи майстрів „Мира Искусств“, із котрих він користується, але котрі й переборює, як творець нового мистецтва.

У його творчості сполучаються шукання буйного маляра й своєрідні форми конструктора.

Так само, як і Бакст,—Петрицький має нахил навколишню дійсність обертати на театральну виставу, тішити фарбами й сліпити своїм чуттям кольориту.

У його працях неможна не відчувати й передових течій європейської пластичної культури.

Петрицький ніби перемикає відгомони споминів про естетичну пишність: Бакста, Судейкина, Сапунова, Головина — з тяжінням до експресіоністів сучасної Європи.

Слід відзначити ще й помічене перекликання між Петрицьким та Ісаком Рабиновичом. Петрицький динамічніший у своїх сценичних костюмах, Рабинович — лаконічніший у своїх установах.

По суті, Петрицький типовий ізгой; його чи й можна віднести до будь-якого художнього угруповання!

У його творчості помітні сліди ексцентризму, але й екзотики.

У ньому відчувається глибоке коріння народньої української творчости, але й неймовірна захопаність у європейській культурі.

Усі ці ознаки характеризують Петрицького; ми не дозволимо собі запевняти, що вони цілком визначають його.

* * *

На тлі сценічних подій останнього десятиліття Петрицький відіграв дуже видатну роль в історії революційного українського театру.

Він один із тих художників України, котрі з усією смілістю оновлюють сценічне оформлення — розмаїтих жанрів українського театрального мистецтва.

Спочатку революції український театр, ледві вирвавшись із павільйону, пробував дійти модних конструкцій, намагаючись обминути послідовний розвиток етапів, які перейшов російський театр.

Петрицький примусив молодий український театр згадати, що органічна еволюція сценічних стилів конче потрібна.

Йому припало зробити в найбільших українських центрах чи не більше зрушень, ніж кожному з таких митців театру в Москві, як Рабинович, Якулов, Новинський, Федоровський, Шестаков.

Мистецтво другого дуже цікавого митця українського театру Вадима Меллера ближче до групи лівого фронту, ніж творчість Петрицького.

У речах Меллера та молоді художньої когорти його учнів, можливо, більше принциповості, але менше експериментаторських несподіванок.

Старий побутовий український театр ще досі перебував в оточенні перспективної мальовничої декорації та лиш трохи реформованого павільйону.

Найлівіший театр України „Березіль“ визнає на чолі з В. Меллером виключно суто конструктивні, інженерні методи оформлення.

Між полюсами двох протилежностей Петрицький намагається зважити доцільність окремих конструктивних способів, одмовляючись, разом з тим, визнавати їх за єдину форму сучасної вистави.

Кожна вистава Петрицького — привід для художніх винаходів та вишукувань співвідношення фарб і архітектурних ліній.

II

Художні спроби Петрицького майже збігаються з багатьма знаменними сценічними опусами нового українського мистецтва.

На Україні мало таких революційних театральних починів, де б Петрицький не брав найактивнішої участі.

Його діяльність зв'язана з зародженням Держ. Муз. Драми в Києві 1919 р. Ще тоді він разом з Курбасом проєктував постанову опери „Тарас Бульба“ і працював над оформленням опери Лисенка „Утоплена“.

Деникинці знищили творення Українського Музичного театру.

За рік до своєї праці в Держ. Муз. Драмі Петрицький брав участь в організації „Молодого Театру“.

Петрицький оформляв тоді перші ліві постанови нових українських режисерів: О. Курбаса та Г. Юри — „Цар Едип“ Софокла, „Горе брехунам“ Грильпарцера, „Чорна Пантера“ Винниченка, „Потоплений дзвін“ Гауптмана, народня різдвяна вистава „Вертеп“. „Молодий Театр“ проіснував тільки рік, але відіграв роль сценічної лабораторії театрів: „Березіль“ та „Імени Ів. Франка“. Україна, яку шарпали тоді з усіх боків білі загони, бачиди, деникинці, петлюровці, махновці, григор'івці, звичайно не могла за перші два-три роки Жовтневої

Революції, на своєму вулканичному ґрунті, дати добрі творчі умови для зросту нового українського театру.

А в тім, то були роки величезного революційного піднесення, що особливо підносили творчість нових художників.

Ніби наперекір нормальній можливості праці в запалі громадянської боротьби, і, можливо, саме завдяки атмосфері цієї боротьби, пройнятої ентузіазмом та героїзмом,—щастило закріплювати перші тички українського театру, що допіру зіп'явся на ноги.

Петрицький провадив у ньому в тій порі не тільки велику, але й самовіддану працю.

Під час напруженої політичної тиші, за т. зв. гетьманських днів Петрицький оформлює цілу низку п'єс західньо-європейського та українського репертуару за режисерством А. Л. Загарова: „Дон Жуан“, „Лесі Українки“, „Вавилонський Полон“ Франка. „Північні велетні“ Ібсена. Останніх двох постановок: „Мойсей“ Франка та „Сонце Руїни“ Пачовського Петрицькому вже не щастить закінчити, бо політичні події, що зліквідували гетьманщину, цілком відмінюють і організаційні форми „Академічного Українського Театру ім. Шевченка“.

Театр „Березіль“ тоді допіру зароджувався в одній із червоноармійських українських дивізій у Білій Церкві. Українська опера ще не встигла відновити свого існування. Політичний перепочинок, що надійшов, заміна фронтів громадянської війни фронтом економічного відродження—зв'язані з періодом затишшя українського театру. Новий український театр переживав часи перезброювання, скупчення сил, лабораторних шукань і сценічної виховної роботи. Леся Курбас обернув свою майстерню на сценічну школу й навчав свою труп старих і нових сценічних дисциплін, критично перевіряючи традиції театральної культури минулого, угадуючи сценічні способи нового спектакля, нову його форму й нову його мову.

Петрицький користується з цього перепочинку, щоб поповнити й поглибити свою художню освіту. Не зважаючи на те, що його вже визнали за театрального метра України, він виїздить до Москви і вступає тут звичайним учнем до Вхутемасу, цілком віддаючись навчанню та малюванню.

Нуждаючись заробітком, Петрицький напів-анонімно, напів-легально оформлює програми маленького московського театру сатиричних пародій „Кривой Джимми“. У Москві-ж Петрицький працює над костюмами й декораціями балету Мордкина: „Нур и Анитра“ та „Карнавал“ (балетів цих, на жаль, не пощастило здійснити. Справа вся обмежилась шкіцями та макетами Петрицького).

Дні театального підпілля на Україні тим часом минули. Життя вимагало як-найшвидшого влаштування нових українських вистав. Петрицького знову кличуть до кипучої діяльності на батьківщину.

За цього працьовитого етапу мирного будування українського театру Петрицький бере участь у численних виставах. Він провадить оформлення до вистав: „Вій“, „Пухкий пиріг“ та „Мандат“ у „Державному Театрі ім. Франка“, оформлення до опер: „Сорочинський ярмарок“, „Князь Ігорь“, „Тарас Бульба“, до балетів: „Корсар“, „Червоний Мак“—в оперових театрах Київ, Харків та Одеси.

III

Петрицький—художник-фантаст. Аніяк він не вміщається в рямцях реалістичного театру. Його участь у виставі зобов'язує режисуру до фантастичного переломлення драматургічного сюжету.

А тим часом Петрицький виходить із джерел творчості тієї епохи й тієї країни, котрій присвячені його теми й образи.

Петрицький шукає первісне коріння дійсності, яку він відображає. Вивчаючи цю дійсність і проймаючись її соціальним значінням, він знаходить право на своєрідну інтерпретацію й свавільне перетворення даного йому матеріалу. Його фарби ніби безупинно літають по сцені під час вистави. Його костюми та установлення утворюють ритми заразливої живорадісної мальовничої динаміки.

„Князь Ігорь“—Петрицький сприймає й передає, як акцію, котра одбувається на українській землі—у Новгород-Сіверському. Герої опери, природньо,—стають для його героями української старовини. Обумовивши соціально-історичний родовід своїх сценичних персонажів, Петрицький утворює з їх напів-фантастичні образи.

„Вільгельм Тель“ дає Петрицькому думку про те, що події переказу про повстання Теля розгорталися за доби хрестоносців, у Німеччині XII сторіччя. Уважне студіювання історичного матеріалу підтвержує його думку. Перенесення місця дії в еру хрестових походів насичує виставу логичною правдоподібністю.

Петрицький звільняє „Вільгельм Теля“ від того сусально-пасторального характеру, у якому ця опера перебуває багато десятиріч. У його підході до опери, звичайно, немає й найменшого бажання відтворити лицарські портрети з достотністю музейної реставрації. Петрицький зовсім не музеєзнавець і не реставратор.

Його аж ніяк не цікавить археологічна достотність у стилі якої-небудь вистави. Петрицький театральний наскрізь. Граючи на сцені архітектурою, костюмами, образами, він зважає реальність справжніх подій, але переіначує контури та світлотіні для своєї особливої, йому одному властивої й притаманної сценичної реальності.

Петрицький вивчає життєписи дієвих осіб кожної п'єси, але тільки для того, щоб поглибити соціальну вагу своєї будови сценичних фактів і явищ, що завжди передають пахощі доби.

Установлення й костюми Петрицького здаються окремими яскравими плямами. Але вони починають жити в процесі вистави. По-за грою акторів—це тільки порізнені й порозривані елементи декорацій та костюмів. Петрицький своєрідно сполучає фарби цих плям і вигадливо веде лінії своїх образів.

IV

Ось кум—один із персонажів „Сорочинського ярмарку“. У його цегляне обличчя, зелений жупан, підперезаний чорним мережаним поясом, смушева шапка. Морем розливаються неосяжні шаровари, котрі випливають із чорних чобіт.

Композиція костюму виражає чотирма фарбами: рудуватою, зеленою, чорною й білою. Пропорції кольору взято надзвичайно різко. У цілій гамі фарби дають великий зміст образіві.

Ось инший образ-Хіврі. На її повному обличчі—круглі червоні плями. Ряба кофта, вишивана українськими орнаментами. І на ногах весело виграють червоні черевики.

Ось ніжний образ дівчини—Параски. У неї біла сорочка, багатобарвні стрічки, червоне намисто, чудовий хвартух, вишитий рудуватими мережками й чорні капчики з червоними бантами.

Ось—циган з кривими ногами, срібними монетами в ухах. Цегляно-малиновий колір костюма й шкіри, відтінений матовим блиском монет—характеризує його образ.

Ось запорожець із „Вія“. У його смугляве обличчя. Чорні, як смола, очі, брови, уси. Малиновий сіряк, гаптований золотом.

Ось один із персонажів індуського балету — рудувата, правдивіше — бронзова людина в червоному плащі з рожевими смугами.

Ось спортсмен з етюда до балету сучасного міста — у костюмах двох кольорів: чорного й жовтого.

Ось машиноподібні персонажі ще одного етюда до ексцентричного балету, етюда, що сполучає кольори: сталевий — сірий, чорний і червоний.

Фарби відіграють у творчості Петрицького роль сценічної характеристики й правлять за спосіб вияву й визначення людських пристрастей, психології, світовідчужання — героїв його вистав.

Фарби дають відчуття часу, простору й стилю.

В образах Петрицького має надзвичайно велику вагу монтаж клаптів матерії, фактура тих матеріалів, із котрих він ліпить образ.

Персонажі „Вільгельма Теля“ дають привід художникові грати фактурою панциря, шолома, списа, лат, та инш.

Тут його образи найбільше наближаються до конструктивного стилю.

V

Останніми роками Петрицький більше любить творити оформлення балетів та опер, ніж драматичних вистав. Його вабить до карнавального чи патетичного видовища, його сковують вимоги того реалістично-побутового репертуару, з котрого так часто, тепер, живе й український драматичний театр. Петрицький, мабуть, ще більше найшов би себе в масовій дії, в справжньому майданному карнавалі наших революційних свят, в музичній драмі героїчного змісту, в опері-буфф сучасних ритмів і Аристофанівського гумору.

Театр, що кличе до фарб, до дзвінкості, до яскравості — близький і суголосний Петрицькому.

Ми проходимо проз життєпис художників. Для його місце в монографії. А ми пишемо тільки етюд. Декільки фактів із життя майстра все ж повинні висвітлити розуміння його потягів і уподобань. Петрицький своє дитинство перебув на Полтавщині. Замолоду, що літа блукав по українських ярмарках; прислухався до гомону ярмаркової української юрби, скорявся чарові українських народніх орнаментів, селянських плахот, килимів. Мати художника — українка; баоуня — циганка. Українсько-циганська кров, довгочасні стосунки з українським селянством та його традиційним селянським побутом — відбилися з цілою своєю органічною силою в театрі художника.

Рано залишений на себе самого, Петрицький закінчує Київську Художню школу по класі академіка Кричевського. А в тім, Художня школа зробила на нього малий вплив.

Під наглядом свого першого керовника Петрицькому щастить у Києві інсценувати торжище українського ярмарку й виступити таким чином із своєю першою спробою ще імпровізованої, але вже виразної для його художніх намагань майданно-карнавальної вистави.